

२०७१

‘वीरभूमि’ खण्डकाव्यको वैचारिकताको अध्ययन

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली
विभाग, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको
दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

डमरु प्रसाद खतिवडा

शोधपत्र

शोधार्थी

डमरु प्रसाद खतिवडा

स्नातकोत्तर द्वितीय वर्ष

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस

नेपाली विभाग

काठमाडौं, २०७१

‘वीरभूमि’ खण्डकाव्यको वैचारिकताको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस
काठमाडौं

मिति : २०७१/१२/२०

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली विभागका डमरु प्रसाद खतिवडाले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको वैचारिकताको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

(१) भगवानचन्द्र ज्ञवाली
(विभागीय प्रमुख)

(२) उपप्रा. विष्णु प्रसाद ज्ञवाली
(शोध निर्देशक)

(३) प्रा. डा. जगदीशचन्द्र भण्डारी
(बाह्य परीक्षक)

हस्ताक्षर

.....

.....

.....

शोध निर्देशकको सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दोस्रो वर्षका छात्र डमरु प्रसाद खतिवडाले दसौं पत्रको प्रयोजनका निमित्त 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको वैचारिकताको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पारेका हुन् । यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर कार्यक्रमसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७१/१२/२०

.....
उप प्रा. विष्णु प्रसाद ज्ञवाली
(शोध निर्देशक)
रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस
नेपाली विभाग
काठमाडौं

सङ्क्षेपीकृत शब्द तथा सङ्केत

सङ्क्षिप्त रूप	-	पूर्ण रूप
अप्र.	-	अप्रकाशित
ई. सं.	-	ईस्वी संवत्
ए. व.	-	एकवचन
क्र. सं.	-	क्रम सङ्ख्या
गा.वि. स.	-	गाउँ विकास समिति
चौ. सं.	-	चौथो संस्करण
छै. सं.	-	छैटौँ संस्करण
डा.	-	डाक्टर
ते. सं.	-	तेस्रो संस्करण
त्रि. वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
त्रै.	-	त्रैमासिक
दो. सं.	-	दोस्रो संस्करण
ने.रा. प्र. प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.	-	पृष्ठ
प्र.	-	प्रकाशन
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा. लि.	-	प्राइवेट लिमिटेड
बी. ए.	-	ब्याचलर अफ् आर्टस्
वि. सं.	-	विक्रम संवत्
सम्पा.	-	सम्पादन/सम्पादक
साप्ता.	-	साप्ताहिक
सा. प्र.	-	साभ्ना प्रकाशन

कृतज्ञता ज्ञापन

'वीरभूमि' खण्डकाव्यको वैचारिकताको अध्ययनशोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु उपप्रा विष्णु प्रसाद ज्ञवालीको प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्गनिर्देश गराएर अधि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यव्यस्तताहरूलाई थाती राखी कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन एवम् श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध विषयमा शोधकार्य गर्न अवसर जुटाउने रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस तथा नेपाली विभागीय संयोजक आदरणीय गुरु भगवानचन्द्र ज्ञवालीज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा आफ्नो कार्यव्यस्ततालाई परवाह नगरी अमूल्य समय निकालेर समयसमयमा प्रत्यक्ष यथोचित निर्देशन, सुझाव तथा हौसला दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली विभागका सम्पूर्ण आदरणीय गुरुहरू तथा गुरुआमाहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यस अवसरमा आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थामा ल्याइ पुऱ्याउने श्रद्धेय माता रामकुमारी खतिवडा, पिता बालकृष्ण खतिवडाप्रति म आफू आजीवन ऋणी रहेको कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु । शोधपत्र गर्नका लागि समयको समयोजन गर्न सघाउने मेरी जीवन साँगिनी इन्दिरा गडतौला चञ्चले स्वभावले एकान्तबाट विचलित गराउने छोरो शुभम् खतिवडा तथा यस शोधपत्रको पाण्डुलिपिलाई यथासम्भव शुद्धताका साथ टड्कन गरी प्राविधिक सहयोग गर्ने मित्र वीरेन्द्र नेपालप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली विभाग, काठमाडौंसमक्ष पेस गर्दछु ।

क्याम्पस क्रमाङ्क : १०

परीक्षा क्रमाङ्क : ४००२८१

त्रि. वि. दर्ता नं. ९-३-२८-१७८-२००४

मिति : २०७१/१२/२०

डमरु प्रसाद खतिवडा

रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस

नेपाली विभाग

काठमाडौँ

विषय सूची

	पृष्ठ नं.
अध्याय एक : शोध परिचय	१-६
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या कथन	१
१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू	१
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधपत्रको औचित्य	३
१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन	४
१.७ सामग्री सङ्कलनविधि	४
१.८ शोधविधि	४
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	४
अध्याय दुई : भगवानचन्द्र ज्ञवालीको परिचय र काव्यगत प्रवृत्ति	७-१९
२.१ विषय परिचय	७
२.१.१ जन्म र जन्मस्थान	७
२.१.२ शिक्षादीक्षा	७
२.१.३ पारिवारिक जीवन	८
२.१.४ जीवनवृत्ति	८
२.१.५ प्रेरणा तथा लेखनारम्भ	९
२.१.६ पुस्तकाकार कृतिहरू	९
२.१.७ सम्पादन	१२
२.२ भगवानचन्द्र ज्ञवालीको खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति	१२
२.२.१ सामाजिकता	१२

२.२.२ प्रकृति चित्रण	१३
२.२.३ राष्ट्रवादी चेत	१४
२.२.४ ऐतिहासिक चित्रण	१५
२.२.५ विषयगत विविधता	१६
२.२.६ क्रान्तिकारी भावना	१६
२.२.७ लय विधानमा विविधता	१८
२.२.८ सरल भाषाशैली प्रयोग	१९
२.३ निष्कर्ष	१९

अध्याय तीन : कला-साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी सैद्धान्तिक मान्यता २०-५४

३.१ विषय प्रवेश	२०
३.२ मार्क्सवादको दार्शनिक आधार	२१
३.२.१ द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद	२२
३.२.१.१ द्वन्द्ववाद	२२
३.२.१.२ भौतिकवाद	२३
३.२.२ द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका नियम	२४
३.२.२.१ परिमाणात्मक र गुणात्मक परिवर्तन	२४
३.२.२.२ एकता र सङ्घर्षको नियम	२४
३.२.२.३ निषेधको निषेध तथा विपरीतहरूको एकत्वको नियम	२४
३.२.२.४ परिवर्तनको निर्णायक कारक पदार्थभिन्नै निहित	२६
३.२.३ ऐतिहासिक भौतिकवाद	२६
३.२.३.१ समाजको आधार संरचनाका रूपमा आर्थिक तत्त्व	२६
३.२.३.२ वर्ग सङ्घर्ष	२७
३.२.३.३ क्रान्ति र परिवर्तन	२७
३.३ दर्शन र कला साहित्यको सम्बन्ध	२८
३.४ कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता	३०
३.४.१ आर्थिक ढाँचा र कला साहित्यको सम्बन्ध	३०
३.४.२ आर्थिक आधार र उपरी संरचना बिच आपसी प्रभावमा कला साहित्यको	

स्थिति	३१
३.४.३ कला साहित्यको प्रयोजन र आवश्यकता	३३
३.४.४ कला साहित्यको सौन्दर्यबोध सम्बन्धी मान्यता	३६
३.४.५ कला साहित्यको वर्गीय चिन्तनगत मान्यता	३९
३.४.६ सामाजिक यथार्थको प्रतिबिम्बनका रूपमा कला साहित्य	४१
३.४.७ रूप र अन्तर्वस्तुको एकत्व	४४
३.४.८ कला साहित्यमा सर्जकको प्रतिबद्धता र स्वतन्त्रता सम्बन्धी मान्यता	४६
३.४.९ भाव वा चिन्तन	४८
३.४.१० भाषाशैली	४९
३.५ साहित्यमा विचारको भूमिका	५०
३.५.१ विचार प्रस्तुतिका तरिका	५२
३.५.२ कृतिमा निहित वैचारिकता अध्ययन/विश्लेषण गर्ने आधारहरू	५३
३.६ निष्कर्ष	५३
अध्याय चार : वीरभूमि खण्डकाव्यको वैचारिक अध्ययन	५५-७६
४.१ विषय परिचय	५३
४.२ काव्य रचनाको पृष्ठभूमि	५३
४.३ खण्डकाव्यको विषयवस्तु	५५
४.४ 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको विचार वा भाव	५९
४.४.१ सामाजिक परिवर्तनको चाहना	५९
४.४.२ देशप्रेमको भावना	६२
४.४.३ मानवतावादी चिन्तन	६३
४.४.४ विश्वबन्धुत्वको भावना	६५
४.४.५ प्रकृति चित्रण	६५
४.४.६ द्वन्द्व	६७
४.४.७ भौतिकवादी विचार	६८
४.४.८ राष्ट्रवादी चेत	६९

४.४.९ ऐतिहासिक चित्रण	७१
४.४.१० क्रान्तिकारी भावना	७३
४.४.११ भेदभावको अन्त्य	७६
४.४.१२ त्यागको भावना	७७
४.४.१३ आशावादी स्वर	७८
४.५ लय एवम् भाषाशैली	७९
४.६ निष्कर्ष	७९
अध्याय पाँच : उपसंहार	८१-८६
सन्दर्भग्रन्थसूची	८७-८८